

ПСИХОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ У СТРУКТУРІ РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ (ЕТНОПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ)

Н.М.Семенів

*кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології у виробничій сфері
Тернопільського національного технічного університету імені І.Пулюя*

Стаття присвячена вивченню психологічних параметрів міжособистісної взаємодії в умовах поліетнічного середовища та її вплив на формування структури особистості. Аналізуються основні підходи до проблеми дослідження у зарубіжній та вітчизняній психологічній літературі. Визначено роль етносоціальної установки у структурі міжособистісних стосунків в умовах поліетнічного середовища. Встановлено зв'язок між параметрами етносоціальних настановлень та змістом і структурою міжособистісних стосунків в умовах поліетнічного середовища.

Ключові слова: етносоціальна настановлення, міжособистісна взаємодія, міжособистісні стосунки, соціальна ідентичність.

Активізація сучасних етнополітичних процесів у незалежній Україні відбувається в умовах трансформації суспільства від тоталітарної до демократичної, правової держави. Цей процес супроводжується включенням етнічних спільнот у формування етнополітичного простору, в якому вони конститууються як структурний елемент українського суспільства. У таких умовах етноси та етнічні групи відшуковують нові форми і методи соціального функціонування.

Характер стратегії побудови міжособистісних взаємин в контексті міжетнічної взаємодії визначається станом економічного розвитку та політичного структури суспільства. Досвід дослідження питань формування етнічної свідомості та самосвідомості показав, що на вибір загальної стратегії побудови взаємовідносин різних етнічних груп впливає ступінь розвитку етноконтактного середовища.

Етнічні кордони структурують соціальне життя. Вони встановлюють складну організацію поведінки і соціальних відносин, обумовлених фактом взаємного етнічного категоризування. Водночас етнічне категоризування можливе тоді, коли поведінка набуває значних розрізнявальних характеристик, культурних особливостей. Цей процес забезпечує збереження етнічних груп: структурування процесу міжетнічної взаємодії будується на культурних відмінностях.

Існування в суспільстві базових етнічних категорій є чинником, що підтримує поширення культурних відмінностей. В поліетнічному суспільстві члени етнічної групи спрямовують свої дії на їх підтримку. Культурна взаємодоповненість може сприяти збільшенню взаємозалежності етнічних груп і створювати базу для сумісності. В тих сферах діяльності,

де немає культурної взаємодоповненості, не можуть скластися умови для формування взаємодії на етнічному ґрунті.

Отже метою дослідження є:

- проаналізувати психологічні особливості соціальних стосунків в структурі міжособистісної взаємодії;
- визначити специфічні риси етносоціальних настановлень в міжособистісній взаємодії в умовах поліетнічного середовища;
- охарактеризувати специфіку проявів етносоціальних настановлень в умовах міжособистісної взаємодії.

Ми вважаємо, що етносоціальні установки здійснюють вплив та визначають зміст міжособистісної взаємодії і мають вплив на формування її структури.

Теоретичний аналіз вітчизняної соціально-психологічної літератури показує, що проблема регуляції соціальної поведінки особистості, поряд із проблемою соціальної установки, є однією з основних проблем сучасної науки. Зусилля цілої плеяди вчених-дослідників були спрямовані на аналіз різних підходів до проблеми поведінки людини (В.С.Агєєв, Л.М.Дробіжева, О.Г.Здравомислов, А.М.Козулін, Т.И.Кулапіна, П.Б.Симонов, Г.М.Солдатова, Г.В.Старовойтова).

Перші дослідження з означеної проблематики були закладені в роботах Г.Шпета, Г.Челпанова, П.Ковалевського, Д.Овсянико-Куликовського, О.Потебні та інших. В українській та російській соціально-психологічній науці проблеми етнічної самосвідомості й самопізнання, етнічних стереотипів та уявлень, етнічних цінностей та ідентичності представлені в роботах О.Бичка, О.Васильченко, П.Гнатенка, В.Євтуха, К.Корестеліної, Л.Орбан-Лембрик, В.Павленко, М.Пірен, Л.Почебут,

З.Сікевич, Г.Солдатової, Г.Старовойтової, М.Шульги.

Етнокультурні особливості міжетнічних відносин привертала увагу таких дослідників, як В.Агеєв, А.Асмолов, Л.Дробіжева, Ю.Бромлей, М.Бобнева, О.Донченко, А.Здравомислов, І.Кон, М.Куєва, М.Слюсаревський.

Існують також спроби побудови теоретичної моделі, структури, схеми й механізму соціальної свідомості індивіда в контексті соціальної поведінки (О.Г.Асмолов, М.І.Бобнева, Д.Б.Богоявленська, О.Г.Вардомацький, В.В.Водзінська, Ш.А.Надірашвілі, Л.Г.Почебут, О.С.Советова, Е.В.Шорохова).

Проблема формування позитивної етнічної свідомості як одного з найважливіших чинників міжособистісної взаємодії широко аналізувалася в дослідженнях Е.Еріксона, Дж.Міда, Г.Тарда, Г.Теджфела, О.Бодальова, Б.Парігіна, А.Петровського, В.Петровського. В контексті соціальної перцепції її розглядали Г.Олпорт, Д.Тібо, Г.Келлі, Г.Хоманс, Ф.Хайдер, Т.Ньюком, М.Осгуд, Г.Андреева, С.Кондратьєва, М.Корнєв, А.Коваленко. Етнічна самосвідомість була предметом дослідження у працях Г.Лебона, Г.Тарда, К.Юнга, Ю.Бромлея, Л.Дробіжевої, Г.Солдатової, О.Донченко, П.Гнатенка, В.Павленко, М.Пірен, С.Тагліна, М.Шульги тощо.

Представники психологічного наукового співтовариства включали в об'єкт своїх досліджень психологію національних відносин, і якщо ще не мали можливості вивчати психологію реальних етнічних конфліктів у нашій країні, то, принаймні, виявляли й описували суперечливі механізми психології міжгрупових, у тому числі міжетнічних, відносин. У цьому аспекті треба насамперед назвати роботи В.С.Агеєва, Г.М.Андреевої, І.С.Кона, С.К.Рощина, Г.У.Солдатової, В.А.Сосніна, П.Н.Шихірева, А.К.Уледова. У пострадянський період багато хто із представників психологічного знання в етнології внесли значний вклад у розвиток етнічної конфліктології, у дослідження динаміки етнічних конфліктів, вироблення заходів по зниженню етноконфліктної напруженості й постконфліктної реабілітації.

Низка етнопсихологічних робіт щодо особливостей розвитку міжетнічних взаємин була створена російськими науковцями протягом 90-х років. Зокрема це праці Платонова Ю.П., Почебут Л.Г. (1993), Бороноєва А.О., Павленко В.Н. (1994), Саракуєва Е.А., Крисько В.С. (1996), Лебедевої Н.М. (1997), Стефаненко Т.Г. (1999).

Аналіз соціально-психологічної літератури показує, що проблема регуляції соціальної поведінки особистості у контексті структури свідомості є однією з головних проблем сучасної науки.

Образ соціальної дійсності, сформований у свідомості індивіда в будь-яких формах (уявлення, стереотип тощо) в певному змісті спрямовує поведінку людини, оскільки формується на основі взаємодії об'єктивної ситуації і внутрішніх умов. Сукупність утворень, що можуть надавати спрямованості соціальній поведінці є соціальною спрямованістю.

Важливим аспектом соціального світогляду і свідомості є уявлення про соціальну реальність в тому аспекті, що вони формують основу орієнтації людини в навколишньому соціальному просторі.

Сформований образ соціальної реальності, будь то уявлення або стереотип (який, на наш погляд, є окремим випадком уявлення), у певному сенсі спрямовує поведінку людини, оскільки створюється на основі взаємодії об'єктивної ситуації і внутрішніх умов. Сукупність утворень, які здатні задавати інтенцію соціальної поведінці, називають соціальною спрямованістю.

Соціальні уявлення – когнітивні системи, які мають власну логіку і мову. В них не просто представлені думки, образ або настановлення стосовно якогось об'єкта, але й відбитий спосіб ідентифікації й організації реальності [5].

Соціальність когнітивних схем, що упорядковують образ світу для звичайної людини, обумовлена не стільки тим, що в них представлена соціальна реальність, скільки тим, що ці уявлення є загальнозначущими для багатьох індивідів. З їх допомогою конструється реальність соціальних груп, яка детермінує індивідуальну поведінку.

Категорія міжособистісної взаємодії у соціальній психології розглядається як широке поняття і наряду пов'язана з рядом інших понять таких як "ставлення", "взаємостосунки", "настановлення", "спілкування".

Важливими структурними елементами феномену свідомості особистості є етнічна свідомість та етнічна самосвідомість.

Етнічна спільнота через групову етнічну свідомість впливає на особистість таким чином, щоб остання постійно відчувала свою належність до першої. Етнічна свідомість - це система поглядів, ідей, уявлень етнічної спільноти, яка виникає на основі взаємодії з іншими етнічними групами. Це рівень суспільної свідомості, який обмежений рамками буденного досвіду, закріпленого у традиціях і звичаях і включає в себе безпосереднє відбиття практичної діяльності, мораль і норми звичаєвого права, естетичні уявлення і звичаї, уявлення про свою етнічну належність на певній етнічній шкалі, а також стан і форми самовиділення своєї етнічної групи [9].

Етнічну самосвідомість особистості ми розуміємо, як вид особистісної самосвідомості, в якому представлені уявлення індивіда про власну етнічність, про свій етнос і його культуру. Етнічна самосвідомість – утворення системне, в якому стрижневу, системоутворюючу роль відіграє етнічна ідентичність, тому що вона є, по-перше, найважливішою характеристикою і концентрованою формою етнічної самосвідомості, а по-друге, етнічним несвідомим, зворотним боком етнічної самосвідомості.

На характер загальної стратегії побудови міжетнічної взаємодії істотний вплив здійснює усвідомлення людьми своєї етнічної належності [4].

Також характер міжетнічної взаємодії залежить від дії етносоціальної установки.

Категорія "настановлення" в соціальній психології широко варіює за змістом. Феноменологія поняття "настановлення" розглядається в рамках класичного психоаналізу та неофрейдизму, біхевіоризму, інтеракціонізму, когнітивної психології, гештальтпсихології, в рамках теорії соціальних уявлень, з позицій теорії діяльності та диспозиційної теорії. Представники різних шкіл і напрямків укладають різний зміст і значення в поняття "настановлення", що викликає незгодженість термінологічного апарату, невизначеність та суперечливість теоретичних концепцій і позначається на емпіричних дослідженнях. Намагаючись висвітлити проблематику соціального настановлення, автори, які належать до різних теоретичних шкіл, пропонують власний понятійний апарат та термінологію, що унеможлиблює співставлення отриманих емпіричних результатів.

У психології проблема функціональної ролі соціального настановлення в регуляції міжособистісної взаємодії представлена циклом фундаментальних досліджень. Концептуальний і логіко-гносеологічний зв'язок між установкою і поведінкою було обґрунтовано в концепціях установочно-диспозиційної регуляції соціальної поведінки особистості.

Теоретичний аналіз соціально-психологічної літератури дозволяє виділити основні проблеми у вивченні соціальної установки - формування соціальної установки, співвідношення основних компонентів соціальної установки, функціональна роль соціальної установки в регуляції поведінки особистості, співвідношення соціального настановлення та характеру міжособистісної взаємодії [9].

Представники різних шкіл і напрямів погоджуються, що настановлення формується на основі попереднього досвіду. Для виникнення певної соціальної установки достатньою умовою є потреба і ситуація.

У руслі біхевіористського напрямку виділяють два основні напрями – теорію діадичної взаємодії та теорію агресивної поведінки [9].

Основний акцент психоаналітичного напрямку робиться на визначенні установки як несвідомої проміжної змінної. Поступлюється ідея ворожої, агресивної поведінки стосовно аутогруп, зокрема етнічної спільноти та її представників.

Основна увага представників когнітивної орієнтації спрямована на пояснення соціальної поведінки через вивчення когнітивних процесів. Головним об'єктом дослідження є соціальне настановлення, її структура, закономірності формування і змін.

Представники інтеракціоністської орієнтації вважають, що важливим у розумінні міжгрупової взаємодії є аналіз соціальних настановлень, культурних норм, яким належить вирішальне значення в детермінації поведінки особистості.

Представники діяльнісного підходу відстоюють позицію про настановлення як регулятор діяльності.

В теорії відносин настановлення розглядається як "внутрішній" регулятор активності особистості.

В теорії настановлення Д.Н.Узнадзе поняття соціального настановлення використовується для розуміння й інтерпретації закономірностей психічної активності людини [10].

Більшість дослідників, визначаючи особливості структури соціального настановлення, виділяють три її компоненти – когнітивний, афективний і конативний. Питання про співвідношення складових соціального настановлення не знайшло однозначного вирішення у психологічній літературі.

Деякі дослідники вважають за потрібне диференціювати складові настановлення. Так, у когнітивному компоненті виділяють - інформаційний зміст, тимчасову перспективу, центральність і периферійність; в афективному компоненті – спрямованість, інтенсивність; у когнітивному – об'єктивність, ситуативність.

Основними функціями соціальної установки є інструментальна, захисна, адаптивна, ціннісна, пізнавальна. Основні функції не можуть існувати ізольовано одна від одної, їх не можна розглядати як взаємовиключні або альтернативні. Виокремлення основних функцій соціальної установки здійснюється лише для зручності теоретичного аналізу [5].

У науковій літературі показано, що існують три основні стратегії побудови міжетнічної взаємодії:

- стратегія ізоляції, що полягає у прагненні етносу до утворення моноетнічного середовища взаємодії;

- стратегія дискримінації, що відображає прагнення етносу до обмеження прав інших етнічних груп;
- стратегія інтеграції, що визначає прагнення до встановлення ефективної рівностатусної взаємодії між етнічними групами.

Категорія "взаємодія" у соціальній психології розглядається в широкому контексті і пов'язана з такими категоріями, як "спілкування", "настановлення", "ставлення", "стосунки". Соціально-психологічна взаємодія – це результат взаємозв'язку та взаємовпливу людей.

Феноменологія взаємодії визначається через систему загальних відносин людини і світу та складається з об'єктивно-фізикальних відношень, суб'єктивного ставлення, діяльнісних та інших соціальних стосунків, феноменальних та екзистенційних взаємин. Системоутворюючими елементами міжособистісної взаємодії виступають ставлення і стосунки, які й утворюють феноменологію та екзистенційний смисл взаємин.

Досвід дослідження міжетнічних стосунків показує що на характер міжособистісної взаємодії впливають особливості етноконтактного середовища, що розуміється як середовище безпосереднього спілкування людей та система етносоціальних настановлень представників різних етнічних груп [9].

Таким чином, системоутворюючими елементами міжособистісної взаємодії виступають ставлення і стосунки, які й утворюють феноменологію та екзистенційний смисл взаємин.

У зарубіжній психології початок досліджень, пов'язаних із поняттям "ставлення", окреслився в дослідженнях психоаналітичного напрямку, переважно в працях А.Адлера.

Психологічні ставлення представляють цілісну складну структуру, яка складається з трьох підструктурних компонентів: основні ставлення, ставлення в пізнавальній діяльності, емоційні ставлення. При цьому автор указує на те, що варто розрізняти поняття "психологічні ставлення" і поняття "настановлення" і "стереотип" [7].

Характер стратегії побудови ставлення до інших етнічних груп складається в історичній практиці міжетнічних відносин, визначається економічною і політичною структурою суспільства в цілому і етнополітичною ситуацією в конкретному регіоні.

Соціально-психологічні ставлення - це ставлення людини до людини. Суть їх у тому, що вони є результатом взаємних зусиль партнерів у спільній діяльності та спілкуванні. Основна якість соціально-психологічних ставлень полягає в тому, що вони завжди продукт взаємодії, взаємозв'язку, взаємопрагнення, взаємовпливу, взаємовираження, взаємин. Російські дослідники І.М.Марковська, Е.О.Смирнова розрізняють три види ставлень: пізнавальні, емоційні, практичні [6]. Пізнавальні ставлення – як предмет пізнання. Найбільш широко цей напрямок представлений у роботах О.О.Бодальова. У ході експериментальних досліджень з'ясувалося, що сприйняття зовнішніх характеристик особистості впливає на оцінку його внутрішніх якостей. У цьому випадку людина виступає як предмет сприйняття, розуміння, пізнання. Емоційні ставлення – як предмет симпатії. Суть цього направлення – вивчення детермінації емоційних ставлень. Практичні ставлення – як предмет впливу. Цей напрям наближений до практики людської взаємодії й розвивається в основному в руслі психотерапії та соціально-психологічного тренінгу.

З наведеного вище можна зробити наступні висновки.

1. Структура міжособистісної взаємодії визначається сучасною психологічною наукою як система загальних відносин людини і суспільства і відповідно складається з діяльнісних взаємин, суб'єктивного ставлення та екзистенціальних стосунків. Саме ставлення і стосунки утворюють феноменологію і зміст міжособистісної взаємодії.

2. Сучасна концепція соціальної психології визначає три основні стратегії структури міжособистісної взаємодії в міжетнічному аспекті: стратегію ізоляції, стратегію дискримінації, стратегію інтеграції.

3. Характер стратегії побудови ставлення до інших етнічних груп складається в історичній практиці міжетнічних відносин, визначається економічною і політичною структурою суспільства в цілому і етнополітичною ситуацією в конкретному регіоні.

Подальші напрями досліджень повинні бути спрямовані на розробку моделі досліджень чинників міжетнічної взаємодії в умовах українського суспільства та розробку перспектив створення системи моніторингу за станом етнічної напруженості в поліетнічному середовищі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гнатенко П.И., Павленко В.Н. Идентичность: философский и психологический анализ / П.И.Гнатенко, В.Н.Павленко. – К.: Логос, 1999. – 296 с.

2. *Довгунь Т.* Етнокультурний ренесанс та громадянське суспільство / Т.Довгунь // Вісник Львівського університету. – Львів, 2002. – С. 32.
3. *Коваль О.А.* Міжетнічні конфлікти у контексті національної безпеки України: теоретичні аспекти / О.А.Коваль // Стратегічна панорама. – 2000. – № 3-4. – С. 56-59.
4. *Куликов В.Н., Сушков И.Р., Ципцюк В.Г.* Социально-психологический аспект межнациональных отношений / В.Н.Куликов, И.Р.Сушков, В.Г.Ципцюк // Психологический журнал. – 1991. – Т.12. – № 1. – С. 31-40.
5. *Маерс Д.* Социальная психология / Д.Маерс. – СПб.: Питер 2000. – 284 с.
6. *Марковская И.М.* Диагностика и тренинг взаимодействия родителей с детьми / И.М.Марковская. – СПб, 1996. – 190 с.
7. *Мясищев В.Н.* Психология отношений / В.Н.Мясищев. – М.: Из-во института практической психологии, 1995. – 356 с.
8. *Солдатова Г.У.* Психология межэтнической напряженности / Г.У.Солдатова. – М.: Смысл, 1998. – 389 с.
9. *Стефаненко Т.Г.* Этнопсихология / Т.Г.Стефаненко. – М.: Институт психологии РАН, 1999. – 320 с.
10. *Узнадзе Д.Г.* Психологические исследования / Д.Г.Узнадзе. – М.: Наука, 1966. – 450 с.
11. *Этничность и этническое насилие: противостояние теоретических парадигм* // Социологический журнал. – 2003. – № 3. – С. 118-121.

Стаття надійшла до редакції 10.04.2010 р.